

CUMHURİYET DÖNEMİ ÇALIŞMA HAYATI

Önder DENİZ*

Özet

Cumhuriyet Dönemi Çalışma Hayatı, günümüz Türkiye'sinin çalışma hayatının temelini oluşturur. Türk Çalışma Hayatı da bu dönemde gelişti ve profesyonel bir yapı kazandı. Osmanlı Devletinden kalan sınırlı ve çağ dışı çalışma hayatı, uygulanan sosyal ve ekonomik devrimlerle çağdaş bir yapıya büründü. Ülkede, genel nüfus içindeki çalışanların oranı yapılan ekonomik devrimlerle hızla arttı. İşsizliğin azalması ve çalışanların haklarını hukuk kuralları ile korunması yoluna gidilmesi bu dönemde gerçekleştirildi. Ayrıca Türkiye'nin ilk iş kanunu olan 3008 sayılı iş kanunu bu dönemin başarısıdır. Çalışma hayatının gelişimindeki bu olumlu süreç, Cumhuriyet tarihinde önemli bir yer tutar. Bu yazının amacı, Cumhuriyet Dönemi Çalışma Hayatını önemini tarihsel süreç içinde ortaya koymaktır.

Anahtar Kelime: *Çalışma Hayatı, Türk Çalışma Hayatı, Türkiye İktisadı, İş kanunu.*

REPUBLIC PERIOD OF WORK LIFE

Abstract

Today's Turkey's Work Life is based on Republic Period of Work Life. Turkish work life developed at that time and gained a professional perspective. Limited and old, fashioned business from Ottoman Empire bacame more modern. In the country, the rate of employees in total population rapidly increased by means of economical reforms. In this period, unemployment decreased and the right of employees was preserved by law. Also, labor law was the first success of this period. This successful period of work life had an important role in Republic history. The aim of this writing is to show the importance of the historical background of Republican Period's Work Life.

Keywords: *Business Life, Turkish Work Life, Turkish Economy, Labour Law.*

Giriş

İnsan, ilk çağlardan günümüze kadar değişik alanlarda çalışarak, hayatını sürdürdü. Avlanmak, topraktan ürün elde etmek, yiyeceklerini saklayacak kap yapmak, yiyecek için hayvan beslemek insanoğlunun ilk çalışma alanlarını oluşturdu. İlkçağ ve

---

* Tarih Uzmanı, (greensea@hotmail.com).

ortaçağlarda ise çalışma hayatı; zanaatkarlar, köylüler ve köleler geçimlerini sağlamak için yaptıkları üretimden oluşmaktaydı. Bu çalışan kesim ya vergi ödeyerek ya da karın tokluğuna çalışarak, kralların veya derebeylerinin hizmetindeydi. İlkçağ ve ortaçağlarda toplumun alt kademesinde çalışanlar bulunmakta ve çalışmak onurlu bir durum olarak görünmemekteydi. Dönemin çalışma hayatı, köle-efendi ilişkisine dayanan ve çalışana aşağılayan ve hor gören bir yapıdaydı¹.

Çalışma hayatındaki bu ilkel yapı sanayi devrimine kadar böyle sürdü. Sanayi devrimi dünyadaki bütün sosyoekonomik yapıyı değiştirdi. 19. yüzyıllarda teknolojik buluşların, makinelerin üretimde kullanılması sanayi devriminin başlamasına neden olması, üretim ve tüketim fazlalaştı, yaşam kırsal kesimlerden şehirlere doğru yönelmesini sağladı². Toprak krallıkları, değişen dünya ekonomisiyle sanayi krallıklarına dönüştü. Sanayileşen ülkeler iktisadi açıdan gelişirken aynı zamanda sanayileşemeyen geleneksel üretim yapan ülkelere kıyasla güçlendi³. Bu durum dünya güç dengesini de sanayileşmiş ülkeler lehine hızlı bir şekilde değiştirdi. Sanayileşmiş ülkelerde üretim ve tüketimin yoğun olması üretim yapan orta sınıfın zenginleşmesine neden oldu.

Sanayileşme, sadece dünya ekonomisi ve siyasi yapısını değiştirmede aynı zamanda çalışma hayatında geliştirdi ve şekillendirdi. Bunun başlıca nedeni artan üretim ve tüketim dengesinin yüksek oranda iş gücü ihtiyacı duymasından kaynaklanıyordu. Üretim, birkaç kişinin çalıştığı atölyelerin yerine çok sayıda kişinin çalıştığı fabrikalara da yapılmaya başlandı. Üretimde etkin olan ve orta sınıfın elinde bulunan fabrikalar yüksek oranda iş gücü arzına ihtiyaç duymaktaydı. Bu ihtiyaç çalışma hayatı yapısını kökten değiştirdi. Çalışanlar geçimlerini sağlamak için sadece toprağa bağlı kalmıyor, sanayi devrimi ile oluşan kuruluşlar da çalışmaya başlamışlardı. Kuruluşlarda insan gücü ile makine gücü ortak kullanılarak üretim veya değişik hizmetler yapılmaktaydı.

Sanayi devriminde çalışma hayatı yeni bir boyut kazandı ve eski çağlardan kalma ilkel yapısından kurtuldu. İnsanlar artık şehirlerde yaşıyor, geçimlerini büyük sanayi kuruluşlarında çalışarak sağlıyorlardı. Çalışanlar bilgi, beceri ve yeteneklerine göre sınıflara ayrılarak çalışma hayatında aktif rol oynuyor ve bununla birlikte ülkelerdeki sanayi ve hizmet kuruluşlarında çalışan insan sayısı da artıyordu. Bunun sonucunda, emeği ile geçimini sağlayan insan toplulukları, sosyal bir sınıf oluşturdu.

Emeğin kullanımı Sanayi devrimi gerçekleştiren ülkelerin ve bu ülkelerde bulunan orta sınıfın güçlenmesine neden oldu. Bu durum başlarda çok olumluydu. Fakat aynı olumlu yapı çalışma hayatı için söz konusu olmadı, üretim kuruluşlarının elinde tutan orta sınıfın, çalışan kesimi köle gibi kullanmak istemesi, çalışan kesimde mutsuzluğa neden oldu. 19. yy başlarında çalışma hayatında aktif rol alan bireyler köle gibi çalıştırılmakta ve emeklerinin karşılığını yeterince alamamaktaydı.

¹ Cahit Talas, *Türkiye'nin Açıklamaları Sosyal Politika Tarihi*, Bilgi yay., İstanbul, s.24.

² Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, V. baskı, T.İ.B yay., Ankara, 1979, s.s.171-172.

³ *A.g.e.*, s.s.172-173.

Bunun sonucunda sayısı hızla artan çalışanlar arasında sosyal bir çatışmaya neden olabilecek noktaya kadar geldi⁴. Dönemdeki genel kanı Adam Smith sanayi devriminde oluşan sanayi sistemin gelişmesine yönelik “emeğin gücü” fikri ve bu fikrin insanları mutlu edeceğine yönelik düşünceydi. Ama bu düşünce orta sınıfı mutlu ederken çalışan kesimleri köle haline dönüştürüyordu.

Bu dönemde çalışan-işveren arası meydana gelen çatışmalar ve bu çatışmalardan toplumun zarar görmesi karşısında devlet, işveren ve çalışan arasında hukuki ilişkileri düzenleme gereğini duyup, buna müdahale gereği hissetti. İşveren ve çalışanı, bugün gördüğümüz gibi, karşı karşıya getiren ve dolayısıyla bu günkü anlamda özel bir iş hukukunu oluşmasını zorunlu kılan iktisadi ilişkiler 19. yüzyılın başından itibaren ortaya çıktı. Bu önce özel bir “*çalışanı koruma hukuku*” oluşturulması ile yani işverene devlet karşısında çalışanı korunması için kamu hukukundan doğan mükellefiyetler yüklenmesi ile meydana gelmiştir.

Bu koruma, başlarda çalışma ortamından kaynaklanan kötü koşulları ortadan kaldırmaya yönelikti. Maden, kimyasal üretim yapan sektörlerde çalışma koşulları çok ağırdı. Çalışanlar iş yerinin kötü koşulları altında hastalanmaktaydı. Devletler bu konuya insancıl yönden yaklaşarak, kanunlarına çalışma koşullarını düzenleyici maddeler eklediler. Bu çalışma hayatının devlet tarafından düzenlenme girişimlerinin başlangıcını oluşturdu.

Dünya sanayisi 20. yüzyıla gelindiğinde artık en üst düzeye geldi. Bu gelişme sonunda, çalışma hayatının baş aktörleri olan çalışanların, sorunları ve istekleri daha da karmaşık bir hal almasına neden oldu. Kanunlardaki “*çalışanı koruyucu tedbirler*” çalışana yetmemeye başladı. Çalışanlar, ülkelerin en büyük sosyal kitleleri oluşturmasından dolayı devlet, çalışanı gerçek anlamda koruyacak, tamamen çalışma hayatına yönelik kanunlar çıkarmaya başladı. 20. yy da gelişmiş toplumlarda çalışma hayatı, çalışan, çalıştıran ve devlet arasında profesyonel bir yapı halini aldı.

1. Cumhuriyet Öncesi Türk Çalışma Hayatı

18 ve 20. Yüzyıl arası özellikle gelişmiş toplumlarda çalışma hayatı ve çalışma hayatının yapısını düzenleyen kanunlar hızlı bir şekilde gelişme ve değişme gösterdi. Bu gelişme dünyanın diğer bölgeleri, özellikle sanayileşme sürecine girmeyen devletler için söz konusu olmadı. Sanayisi gelişmeyen devletler arasında Osmanlı Devletinin de bulunması Türk çalışma hayatının gelişmesini engelledi. Osmanlı Devletinde çalışma hayatının yapısına baktığımızda, sanayileşme sürecine kadar dünya üzerindeki devletlerden fazla bir farklılık görünmemektedir. Dünyadaki feodal yapıdan kaynaklanan çalışma hayatı, Osmanlı Devletinde birkaç farklılığın dışında hemen hemen aynıydı.

⁴ Adam Smith, toprak yerine insan emeğini servetin kaynağı olarak görmekte ve emeğin üretimde kullanılması ile ülkelerin milli gelirinin artacağını savunmaktadır. Smith göre ülkelerin serveti topraktan çok insan emeğine bağlıdır. Emek ülkelerin zenginliğini arttıran temel etkidir.

Değişik nedenlerden dolayı sanayileşme sürecine giremeyen Osmanlı Devleti, sanayileşmiş ülkelerin gerisinde kalmış, çalışma hayatı gelişmemiştir. Ülkede sanayi sayılabilecek işletmelerin çok az sayıda olması, sanayiden sayılacak işletmelerin de genelde yabancı yatırımcıların elinde bulunması, Türk çalışma hayatının gelişmesini engelledi.

Osmanlı Devletinde çalışma hayatı, toprakta çalışan kesim ile zanaat kesiminde çalışan çıraklar ve kalfalardan oluşuyordu. Bu ortaçağda feodal yapı için son derece doğaldı. Osmanlı Devletinde temel çalışma hayatı, tarım sektörü dışında başlangıçta 1 ila 5 kişinin çalıştığı zanaat işletmelerinde sürdürülüyordu. Avrupa'daki orta çağ çalışma hayatıyla büyük oranda benzerlik göstermekteydi. Bu işletmeler Batıda "corporation"⁵ biçiminde, Osmanlıda ise "loncalar" şeklinde görülmekteydi ve örgütlenmekteydi⁶. Fakat sanayi devrimin sonra ise bu yapı çağ dışı bir görünüm oluşturdu.

Osmanlı'nın gelişemeyen sanayisine karşılık, Avrupa'nın güçlenen sanayisi hem pazar hem de ham madde ihtiyacı içindeydi. 18. yüzyılın başlarında, batı ülkelerinde sanayileşme yolunda önemli ilerlemelerin gerçekleştirildiği ve biriken sermayenin dış pazara açılma gereksinmesi duyulduğu yıllar başlamıştı. Kapitalist yoğunlaşmanın sonucu olarak beliren büyük sanayi işletmelerinde çok sayıda insan çalışmaktaydı⁷. Buna karşılık, sanayileşme sürecinde geciken ve çok geri olan Osmanlı devleti, bir tarım ülkesi olarak kalmış; ileri sanayi ülkelerince aranan ayrıcalıklı yatırımlar ve ticaret olanakları açısından elverişli bir dış pazar oluşmuştu⁸.

Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa gibi sanayileşme sürecine girme girişimi ilk kez 1838'de İngilizlerle yapılan ticaret sözleşmesi ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu anlaşmalar birbiri peşi sıra diğer Batı ülkeleriyle de imzalanır⁹. Aslında bu durum memleketin sanayinin oluşmamasına da temel etken olmuş, devletin başına "Düyunu Umumiye İdaresi" gibi bir bela musallat etmişti¹⁰. Bu ticaret sözleşmeleri Osmanlı Devleti'nin sanayileşmesine değil bir "Açık Pazar" halini almasına neden oldu.

Osmanlı Devletinin, sanayileşme sürecine girememesi ülkedeki çalışma hayatını etkiledi. Çalışma hayatı tarım dışındaki çok az alanlarda sürdürülmeye başlandı. Bu iş alanları Tanzimat döneminden önce olan küçük ölçekli iş yerlerinden oluşuyordu.

Bu alanlar;

- Hizmet sektörü,
- İnşaat

⁵Corporation: İngilizce bir kelime olup dernek, kurum anlamına gelmektedir. Bu isim Avrupa'daki küçük işletme örgütlenmelerine verilmiştir.

⁶ Koray Başol, *Türkiye Ekonomisi*, İzmir, 1994, s.34.

⁷ Mesut Gülmez, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*, DİE yay., Ankara, 1991, s.151.

⁸ A.g.e., s.151.

⁹ Zafer Toprak, *Türk Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908 "İktisat Tarihi"*, Cem yay., İstanbul, 1997, s.223.

¹⁰ Yusuf Kemal Tengirşek, *Tanzimat I "Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaset"*, Maarif Matbaası yay., İstanbul, 1940, s.319.

- Ev işletmeleri,
- Maden ocakları
- Küçük atölyeler,

Bu iş alanlarında yapılan üretim, ülke ekonomisi için fazla bir etkisi yoktu. Bu üretimler genelde zaruri ihtiyaçları karşılamaya yönelikti. Osmanlı devletindeki buna benzer küçük işletmeler Avrupa'daki büyük sanayi kuruluşlarına dönüşemedi. Bu küçük işletmelerin gelişmemesinin temel nedeni, dış ülkelerden gelen ucuz mallar ülkedeki üretimi etkilemesiydi. Avrupa'nın makine mamulleri karşısında Türkiye'nin geleneksel el ve tezgâh üretim yapan küçük işletmeler hiçbir zaman rekabet edemiyordu. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu ekonomisinin dışa bağlı ve sorunlu olmasına neden oldu.

Tanzimat'tan sonraki dönemde ise Osmanlı Devletinde üretim ve çalışma hayatı biraz değişme göstermeye başlar Lonca yapılı zanaat üretimi önemini kaybeder, tarım dışı üretim "serbestiyet" tanınır. Üretim, tezgâhlarda yapılmaya başlanır ve dokuma, deri gibi kesimlerde ileri teknoloji kullanılır¹¹. Bu işyerleri pazar göstergelerinden bağımsız, maliyet kaygısından uzak, devlet siparişleriyle çalışan fabrikalardan oluşmaktaydı¹². Bu fabrikalar ayrıca ülkede çalışma hayatını da değiştirmiştir, zanaat ve tarım işletmelerin dışında bir çalışma hayatı oluşturmuştu. Ayrıca Osmanlı Devletinin değişik bölgelerinde ev ve atölye üretimi örgütlenmesi görünmekteydi. Bu üretimler kumaş, iplik, gibi tekstil üretimlerinden oluşmaktaydı. Pek çok bölgede ve evde bir kumaş veya iplik tezgâhı bulunuyordu¹³. Bu gibi ev işletmeleri zamanla küçük ölçekli işletmelere dönüşmesi ve burada çalışanların aylık ve haftalık olarak çalışması ülkedeki çalışma hayatını kısmen değiştirdi.

Osmanlı'nın ilk sanayi işletmesi sayabileceğimiz kuruluş, İstanbul Kadırgada 1835 yılında üretime başlayan "Feshane" fabrikasıdır¹⁴. Başlangıçta fes örmekle yetinen bu imalathaneye sonradan aba ve halı tezgâhları da getirilir. İmalathanenin başlangıçtaki kuruluş nedeni ise ordunun fes talebini karşılamak olmuştur. İmalathanede üretim hayvanların çevirici güç sağladığı tezgâhlarla sürdürülüyordu. Daha sonraları Feshane 1843-1851 döneminde yeni teknoloji ile donatılır¹⁵. İngiltere'den, Fransa'dan ve Belçika'dan buhar gücü ile çalışan iplik, dokuma ve apre makineleri getirilerek imarethane fabrikaya dönüştürüldü¹⁶.

Bu ilk kurulan fabrika ürettiği mallarla bir sanayi işletmesi olarak görülse de bu işletme Dünya'daki örneklerinden farklıydı. Bu farklılık fabrikada çalışan insanlardan kaynaklanıyordu. Ülkede çalışma hayatı gelişmediğinden dolayı bu fabrikalarda çalışan insanlar sivil değildi. Bu çalışanlar genelde askerlerden oluşuyordu. Harbiye Nezareti'nin ihtiyaçlarını sağlamak amacıyla kurulan bu fabrikanın ilk çalışanları

¹¹ Toprak, *a.g.e.*, s.223.

¹² *A.g.e.*, s.237.

¹³ Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim yay., İstanbul, 1999, s.149.

¹⁴ *Büyük Larousse*, VI, Milliyet yay., İstanbul, 1992, s.2932.

¹⁵ Toprak, *a.g.e.*, s.223.

¹⁶ *A.g.e.*, s.223.

askerdi. Buna benzer bir çalışma alanı da Zonguldak kömür madenlerinde uygulanmıştır. Zonguldak kömür madenleri 1848 yılında üretime açılmış ve Maden nazırı ve Ereğli valisi olan diliver Paşa'nın özel nizamnamesi ile Ereğli de 14 köyde yaşları on üç-elli arasında olan tüm erkekleri ocakta yarım gün çalışmak üzere celp çıkarmıştı¹⁷. Osmanlı ekonomisi yapı itibarı ile emeğini satarak geçimini sağlayan bir çalışan kesim doğmasına imkân tanınmamıştı¹⁸.

Avrupa benzeri işçi çalıştırma ilk kez 1840 yılında olmuştur. İzmit Çuha, Hereke ve Bakırköy fabrikalarda ise tam gün çalışacak iş gücü alınmaya başlanmıştır. 1867'de Nizamiye İdaresi "*Harbiye Nezareti*" emrine verilen Bakırköy Bez Fabrikası'na yerli ustalar alınmaya başlamıştır¹⁹. Bu fabrika ayrıca ülkede ilk defa inorganik enerji ile çalışan fabrika olmuştur²⁰.

Tanzimat'tan sonra yalnızca devlet eliyle sanayi işletmeleri açılmadı. Osmanlı İmparatorluğuna yabancı yatırımlarda girmektedir. Bu yatırımlar genelde Demiryolları, Elektrik, Limanlar, Madenler ve Bankacılık sektöründe daha çok görünmekteydi²¹. Bu iş alanların işletmesi yabancı sermaye olmasına karşılık, çalışan iş gücü Türklerden oluşuyordu. Fakat çalışan bu Türklerin tamamına yakını vasıfsızdı ve genelde uzman yabancı ve gayrimüslimlerin altında çalışıp onlardan çok daha az ücret alıyorlardı. Aynı dönemde ayrıca devlet tarafından kurulmayan, küçük ve orta büyüklükteki işletmelerde çalışma hayatında işçi sınıfı bilinci oluşmaya başladı. Bunun en güzel örneğini 1839'da, Slevne'de Dobrijokeslov'un fabrikasında kadın işçilerin, kendilerini işlerinden edeceğine inandıkları makinelere karşı isyanlarını görüyoruz²².

Devlet işletmelerinde işçi hareketleri ise 1870 yılından sonrası bulmaktadır²³. Bunun en büyük nedeni Osmanlı devletinin mali yönden zor durumda olması ile çalışanların ücretlerinin geç ödenmesi veya hiç ödenmemesiydi²⁴. Birikmiş ücretlerini almak için 1872 de Beyoğlu Telgrafhanesi işçileri ile tersane işçileri greve gitmişlerdi²⁵. Daha sonraları, demiryolları işçileri, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası işçileri, iskele hamalları, liman işçileri, Şirketi Hayriye (Denizyolları) işçileri, tütün işçileri, grev yaptılar. Bu dönemden sonra Osmanlı Devletinde grevler yavaş yavaş Sanayini tamamlamış devletlerdeki örneklerine benzemeye başlamıştı.

20. yy girildiğinde bozuk ekonomik düzen, yeni yüzyıla giren Osmanlı İmparatorluğunda en önemli sorun haline geldi. Osmanlı Devletinde ki aydın kesim ekonominin bozuk ve sömürge durumundan kurtulma yollarını aramaya koyuldular.

¹⁷ Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, (Der: Donald Quataert, Erik Jan Zürcher), İletişim yay., İstanbul, 1998, s.28.

¹⁸ Zafer Toprak, "Tanzimattan Cumhuriyet'e Osmanlı Ekonomisinde Gelişmeler: Tarım, Ticaret, Sanayi, 1885-1985", *Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, İzmir, 1986.

¹⁹ Toprak, *a.g.e.*, s.239.

²⁰ *A.g.e.*, s.238.

²¹ *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1973, s.19.

²² Karakışla, *a.g.m.*, s.28.

²³ *A.g.m.*, s.31.

²⁴ *A.g.m.*, s.31.

²⁵ *A.g.m.*, s.31.

Aydınlar ekonomik alanda gelişmişliğin tek çaresi sanayileşmiş devletler gibi olmaktan geçtiğini çok iyi bilmekteydiler.

20. yüzyılda Osmanlı sanayisini ve çalışma hayatını etkileyen en önemli unsur ise 1908 -1918 II. Meşrutiyet döneminde olmuştur. Bu dönem devletin işçi ve işveren ilişkilerine karıştığı dönem olarak bilinmektedir²⁶. Döneme damgasını vuran başka bir unsur ise İttihat ve Terakkinin “*Milli İktisat*” politikasıdır. Ülkedeki çalışma alanları ve yaşamını değiştirecek kanunlar ve düzenlemeler bu politikanın sonucudur. İttihat ve Terakkinin bu politikalarla hedeflediği gerçek amaç ise, ülkeyi sömürge olan ekonomiyi kurtarmaktır.

Osmanlının bu son döneminde en önemli ekonomik gelişme, üretim alanlarında hızlı bir şekilde şirketleşmeye gidilmesidir. II. Meşrutiyet’in liberal dönemi olarak bilinen ilk beş yılda kurulan anonim şirketlerde yabancı gayrimüslim unsur ortaklığı görülmekteydi²⁷. İttihat ve Terakkinin “*Milli İktisat*” dönemi diye adlandırılan 1914–1918 döneminde ise anonim şirketlerin ortakları genelde Müslüman-Türk eşraftan oluşuyordu²⁸. 1908 –1918 döneminde toplam 236 şirket kurdu²⁹.

1908–1918 dönemi çalışma hayatı bakımından iş alanları veya işçi durumu bakımından fazla bir değişiklik görünmemektedir. Bu dönem içinde çalışma hayatını için asıl önem, bu dönemdeki kanuni düzenlemelerdir. Bu dönemde iki kanuni düzenleme ön plana çıkmaktadır. Bu düzenlemeler ekonomik sorunlar yüzünden çıkan grevleri önlemeyi amaçlamıştır. Bu düzenlemeler 1909 tarihli “*Tatil-i Eşgal*” kanunu ile yine aynı tarihli “*Cemiyetler*” kanunudur. Tatil-i Eşgal kanunu, Türkiye çalışma ilişkileri tarihinde, toplu iş ilişkileri konusunda, dolaysız bir şekilde düzenlemeler yapan ilk kanundur. “*Cemiyetler*” kanununa gelince, yasaya göre dernek, birkaç kişinin bilgi ve çalışmalarını ticari olmayan amaçlar dışında bir araya getirdiği bir birimdir³⁰.

Önceden izin alınmadan, kavim ve cinsiyet esasına göre siyasi dernek kurulmayacağı belirtilmiştir³¹. Osmanlı İmparatorluğunun son yılları da sanayi kuruluşları, şirketler ve hizmetler sektöründe Avrupa benzeri yapılanma olduğu göze çarpmaktadır. Bu görüntü sadece kâğıt üstünde olmakta gerçekte ise sömürge bir sanayileşmeye sahip, ekonomisi dış borçlarla ayakta duran bir ülke görülmektedir. Bu kötü tabloya rağmen Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde başlayan çalışma hayatındaki gelişme, ileride kurulacak bağımsız ülkenin ekonomisinin temellerini oluşturacaktır.

2. Cumhuriyet Dönemi Çalışma Hayatı

²⁶ *A.g.e.*, s.39.

²⁷ Toprak, *a.g.e.*, s.246.

²⁸ *A.g.e.*, s.246.

²⁹ *A.g.e.*, s.246.

³⁰ Talas, *a.g.e.*, s.43.

³¹ *A.g.e.*, s.43.

Çalışma hayatı, bir ülkenin iktisadi ve sosyal varlığının, temellerini oluşturan en önemli yapı taşlarından biridir. Siyasi yapı nasıl olursa olsun, çalışma hayatı ülkenin değişmez bir parçasıdır. Çalışma yaşamının önemini kavrayan ülkeler, ekonomilerini refaha ulaştırmış sosyal devletlerdir.

Bu düşünceden yola çıkan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosu, çalışma hayatının bir ülke için ne kadar önemini olduğunu çok iyi bilmekteydi. Ülkeyi kuran bu kadro, çalışma hayatına verdikleri önemi, ülkenin en zor döneminde yani milli mücadele günlerinde bile gösterdi. Bunun en güzel örneğini meclisten çıkarmış oldukları iki kanundan anlamaktayız. Bu kanunlar 8 Mayıs 1337 (1921) tarihli ve 114 sayılı "Zonguldak ve Ereğli Havza-i Fabriyesinde Mevcut Kömür Tozlarının Amele Menafii Umumiyesine Olarak Furuhtuna Dair Kanun" ile 10 Eylül 1337 (1921) tarih ve 151 sayılı "Ereğli Havza-i Fabriyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun"dur. Bu iki kanun ülkedeki çalışma hayatının hukuksal bir boyut kazanmasında ilk olmuştur.

Anadolu toprakları üzerinde 1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bozuk bir ekonomi ve büyük bir dış borç devraldı. Yeni kurulan bu ülke, tamamen Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı bir yapılanması olmasına rağmen, ekonomik ve sosyal yapısı değişiklik göstermiyordu. Devir alınan bu ekonomik ve sosyal yapı I. Dünya Savaşından önce hasta adam olarak kabul edilen bir ülkenin mirasıydı. 1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik durumunu Koray Başol şöyle anlatmaktadır:

"Türkiye Cumhuriyeti, ekonomik yönden çok güç koşullar altında kurulmuştur. Geçimini en ilkel yöntemlerle, tarımdan sağlamaya çalışan, eğitimsiz ve yoksul bir halk, yerli ürünler yerine, ithal malları korumayı amaçlayan bir gümrük rejimi, demir ve deniz yolları ile en önemli sektörlerde faaliyet gösteren yabancı şirketler, devlet borçlarının tasfiyesi için kurulan Dıyın-u Umumiyeye, önemli ticaret ve sanayi faaliyetlerinde Müslüman olmayan azınlıklar, Cumhuriyetin kuruluşu ile beraber Türkiye'yi terk etmiş ve ticari etkinlikleri tamamen durmuştur.

Bu dönemde, devlet eliyle işletilen, bir kısım işletmeler yanında çoğunluğu imarethane niteliği gösteren küçük çapta özel kuruluşlar vardı. Öde yandan kalifiye eleman yetersizliği, kültür ve teknolojik düzeyin düşüklüğü, ülkenin ekonomik düzensizliğinin başlıca sorunlarıydı"³².

Koray Başol'un bu sözleri Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarındaki ekonomisini, sanayisini ve çalışma yaşamının olumsuz havasını anlatmaya yeterlidir. Türkiye Devletini kuran kadro ekonominin bu bozuk yapısını hızlı bir şekilde değiştirmek için hemen çalışmalara başladı. Ülke ekonomisinin gelişiminde iktisadi yapının planlanması ilk iş olarak görülmekteydi. Ülkedeki iktisadi yapının planlanması ve ekonomi politikasının belirlenmesi amacıyla 1923 yılında İzmir'de bir kongre düzenlendi.

Bu kongre, iktisadi yapı ve çalışma hayatı yönünden çok büyük önem teşkil etmekteydi. Kongreye işçiler "İşçi Grubu" olarak davet edildi ve toplantıda çalışma hayatına ilişkin birçok istekleri olmuştur³³. Çalışanlara amele yerine işçi denmesi; sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi; sendika kurma hakkının tanınması; çalışma müddetlerinin 8

³² Başol, a.g.e., s.45.

³³ Memduh Yaşa, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, Akbank yay., İstanbul, 1980, s.703.

saat olarak kabulü; doğum ve hamilelik izinleri; askeri ücret, hafta tatili, resmi ve hafta tatillerinde ücret ödenmesi; hastalık izni, ücretli yıllık izin; emeklilik hakları; iş teftişi ve işçi çocuklarının eğitimi, “İşçi Grubu” nun ileri sürülen istekleri arasındadır³⁴. İzmir İktisat Kongresi’nde bu isteklerin yerine getirilmesinden daha önemli olan, işçilerin bu kongrede temsil edilmeleridir. Bu yüzden İzmir İktisat Kongresi, Türk çalışma hayatında da önemli yer tutar.

Cumhuriyet hükümetin genel iktisadi hedefi İzmir İktisat Kongresi’nde belirlenmişti. Türkiye’de insan yaşamının maddi koşullarını sürekli olarak iyileştirmek ve bu iyileştirmelerden nüfusun daha geniş bölümlerinin yararlanmasını sağlamak olduğu söylenebilir³⁵. Cumhuriyet’in lider kadrosunun birinci hedefi Türkiye’nin sanayileşmesini hızlandırmaktı³⁶. Cumhuriyeti kuran yönetim ülkede oluşmuş mamul mallar iç pazarını, koruyucu bir gümrük politikası ile yurt içi üretimine tahsis etmek; sanayi kesimindeki sermaye birikimini birtakım doğrudan desteklemelerle hızlandırmak kararındaydı³⁷.

Bu kararlar arasında Cumhuriyetten sonra çalışma hayatını etkileyen ilk kanunsal düzenleme olan 1924 Anayasası olarak söyleyebiliriz. Aslında anayasanın, çalışma hayatını direkt etkileyen hiçbir maddesi bulunmamaktadır. Buna karşın Anayasanın 70. maddesi şöyle düzenlenmiştir: “Kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünme, söz, yayım, yolculuk, bağıt, çalışma, mülk, edinme, malını ve haklarını kullanma, toplanma, dernek kurma, ortaklık kurma hakları ve hürriyetleri Türklerin tabii haklarıdır”³⁸. Bu maddeden de anlaşılacağı gibi çalışma hakkı ilk kez 1924 Anayasasına girmiştir. Çalışma hayatı için fazla bir önem teşkil etmeyen bu madde, çalışma hayatının kanunsal düzenlemelerin başlangıcı olması bakımından önemlidir.

Bu dönemde çalışma yaşamını doğrudan etkileyen ilk kanun, hafta, tatilinin belirlendiği 2.1.1924 tarihli “Hafta Tatili Kanunu”dur³⁹. Bu kanunla çalışanlara, haftanın bir günü tatil yapma hakkı verilmiştir. Genel kapsamlı bir kanun olması ve ülkedeki bütün çalışanları kapsaması, bu kanunun önemini artırmaktadır. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti Devleti bu kanunla yavaş yavaş çalışma hayatını düzenleme işine girişmiştir. Yine bu dönem içinde “17.2.1926 Medeni Kanun”⁴⁰ ve “22.4.1926 Borçlar Kanunu”⁴¹ ile ülkedeki çalışma hayatını düzenleme yoluna gidilmiştir. Bu iki kanun doğrudan çalışma hayatını etkilememesine rağmen, ileride çıkarılacak iş kanunlarını etkilemiştir.

1926 Medeni Kanunu, Cumhuriyet sonrası gerçekleşen hukuk reformunun en önemli yasalardan biridir. Medeni Kanun, çalışma hayatı alanını, dernekler konusunda yapılmış olduğu düzenlemeler nedeniyle ilgilendirmektedir⁴². Medeni Kanun dernekler

³⁴ A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, Ankara, 1972, s.252, akt. Memduh Yaşa, a.g.e., s.703.

³⁵ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Yurt yay., Ankara, 2002., s.154.

³⁶ A.g.e., s.154.

³⁷ A.g.e., s.154.

³⁸ Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, T.İ.B. yay., İstanbul, 2000, s.135.

³⁹ *Resmi Gazete*, 21 Ocak 1924.

⁴⁰ *Resmi Gazete*, 4 Nisan 1926.

⁴¹ *Resmi Gazete*, 8 Mayıs 1926.

⁴² Ahmet Makal, *Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, İmge yay., Ankara, 1999, s.336.

konusunda, 53–72. maddeleri arasında düzenlemeler yapılmakta ve esas olarak serbest kuruluş ilkesini getirmektedir⁴³. Bu düzenleme ilerde çıkacak iş kanunlarını da etkilemiştir.

1923-1929 dönemi çalışma yaşamını etkileyen kanunlar bakımından fazla önem teşkil etmez. Bunun başlıca nedeni liberal ekonomiyi canlandırmayı hedef alan devlet, çalışma hayatı etkileyen kanunları fazla önem vermemesinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte sanayinin gelişmemesi ve uzmanlaşmış ve hatırı sayılır bir işçi sınıfının oluşmaması da bunda bir etkidir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminden kalma bir işçi mirası alan yeni Türkiye Cumhuriyeti, 1923–1929 arası çalışma alanlarına yönelik bir ilerleme sağlayamamıştı. Organizasyon, makine kullanımı ve ürünlerin çeşitliği en ilkel düzeyde olup sanayi, zanaatçı üretim tarzının egemenliğindeydi⁴⁴. Bu dönemin ortalarında işletme başına düşen ortalama işçi sayısı 3-4 olması, ülkenin sanayileşmemesinin en önemli kanıtı gibiydi. Ülkedeki çalışanların tamamına yakın bir kısmı tarımda, geri kalan kısmı ise küçük ölçekli işletmelerde çalışma hayatlarını sürdürmekteydi.

Hâlbuki sanayi türü üretim sektöründe ne kadar çok çalışan olursa, ülke sanayisi için o kadar yararlıydı. Ama ülkede liberal ekonominin gelişmemesi yüzünden, 1 ila 5 kişinin çalıştığı işletmelerin toplam işletmelere oranı %91'i oluşturuyordu. Bunun yanı sıra devletin gerçek anlamda “*sanayi işgücü*” diye tanımlandığı kesim son derece küçük olup, 1927 yılında toplam nüfusun ancak 0.02'sinden oluşuyordu⁴⁵.

Yüzyılın başında dünya dört yıl süren tamamen ekonomik amaçlı bir savaş yaşamıştı. Bu savaş 1918 yılında sona ermesine karşın yarattığı yıkım savaştan sonra da devam etti. Bu yıkım en çok sanayileşmiş ülkelerin ekonomilerini etkiledi. Savaşın ekonomik yıkımı savaştan 10 yıl sonra kendini gösterdi.

1930'lu yıllar sanayileşmiş ülkelerin ekonomik bakımdan büyük buhranlar yaşadığı bir dönem olarak bilinmektedir. Bu ekonomik buhran Avrupa devletlerinin sosyal ve ekonomik yapılarında büyük değişikliğe yol açtı. Avrupa'da değişen sosyal ve ekonomik yapı, yeni sürtüşme ve savaşların habercisi gibiydi.

Dünyada ekonomik buhrana neden olan birçok etkeni sıralayabiliriz. Ama bu etkenlerden en önemlisi söylersek; sanayileşmiş ülkelerdeki ekonomik yapıların savaştan sonra iyi yönetilememesini başta saymamız gerekir. Sanayileşmiş ülkelerde savaş sonrası karşılaşılan iktisadi sorunların çözümünde devletin “*düzenleyici ve müdahaleci*” görevlerini belirleyen iktisadi politikaların çerçevesini belirleyecek kural ve kurumların olmayışı ekonomileri buhrana sürükledi⁴⁶.

⁴³ *A.g.e.*, s.336.

⁴⁴ Feroz Ahmet, *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950* (Der: Donald Quataert, Erik Jan Zürcher) , İletişim yay., İstanbul, 1998, s.142.

⁴⁵ *A.g.e.*, s.158.

⁴⁶ Beşir Hatipoğulları, *Çağdaş İktisadi Sistemler*, A.Ü.S.B.F. yay., Ankara, 1975, s.s.199-200, *akt.:* Arif Ersoy, *İktisadi Teoriler ve Düşüncelerin Gelişme Tarihi*, Abam yay., İzmir, 1990, s.266.

Dünyayı etkileyen ekonomik buhran, çoğu ülkenin iktisadi politikasını değiştirmesine neden oldu. Her ülke kendi siyasi yapısına göre ekonomik buhran çıkış yolları aramaya başlamıştı. Devletin “*müdabaleci ve düzenleyici*” görevi, ekonomik buhrandan çıkış noktası olarak görülmeğe başlanmıştı. Tamamen liberal bir ekonomi yapısına sahip ülkelerde bile bu fikir en mantıklı olarak görülmekteydi⁴⁷.

Türkiye’de bu ekonomik buhrandan etkilenen ülkeler arasında yer almaktaydı. Türkiye’de ayrıca iki ekonomik sorunla karşı karşıya kalmıştı. Bunlardan ilki tahıl ve hammadde fiyatlarının düşmesiyle ülkenin ihracatının azalması, ikincisi ise Osmanlı borçlarının ödenme zamanının gelmesidir.

Türkiye’nin bu olumsuzluklar içinde hedefi, ekonomik buhrandan en az şekilde etkilenme yolları bulmaktı. Ekonomik anlamada bütün olumsuzlukla mücadele etmek yeni kurulan bir ülke için oldukça zordu. Uygulanacak ekonomik politika, hem ülkeyi gelişimini sağlayacak hem de ekonomik buhranın ekonomik etkilerini azaltacaktı. Bütün bu iç ve dış ekonomik durumlar karşısında Türkiye’de; kalkınmayı devlet sermayesine dayamaya, özel teşebbüsü devlet kontrolü altına almaya ekonomiyi planlamanın zorunluluğu hakkında bazı düşüncelerin berraklaşmasına neden oldu⁴⁸. Kısaca söylemek gerekirse devlet ekonomik politikası “*düzenleyici ve müdahaleci*” yapıya büründü. Ülke tamamen devletçi bir iktisadi yapıya geçmeden önce üç yıl boyunca “1929-1932” özel sektöre karşı düzenleyici, ekonomik yapıya müdahaleci oldu. 30’lu yılların başında ülkenin ekonomik hedefi kendi kendine yeterli olabilecek bir sanayiye sahip değildi⁴⁹. İlk hedef ülkenin kendi kendine yetecek bir sanayi oluşturma girişimi oldu.

1930’lu yıllarda Devlet, millileştirmeler ve yeni kurulan kamu iktisadi teşebbüsler sonucu iktisadi hayatın en önemli belirleyicisi oldu⁵⁰. Bu dönemde liberal uygulamalardan tamamen vazgeçilerek, devletçi düşünce ön plana çıktı. Devletçilik uygulaması sırasında, Sümerbank Etibank, Madencilik Bankası gibi önemli yatırımları gerçekleştirecek bankaların; şeker, dokuma, kâğıt sanayi işletmelerin kurulduğu; geniş ölçüde demiryolu, şose ve liman inşaatının gerçekleştiği görülmektedir⁵¹. Bu, sanayileşme hamlesinin hızla geliştiği, birçok alt yapı yatırımların arttığı önemli bir dönemdi⁵². Böylece Devlet, ülkenin bir numaralı işvereni haline gelmiştir⁵³.

Büyük yatırımcı olan devlet, artık her iş koluna el atma çabası içindeydi. 1930-1938 yılları arası Türkiye gerçek anlamda sanayileşme sürecine girdi. Devletçi bir yapıyla başlatılan sanayileşmede hedef nokta ulusal çıkarlar olmuştur. Özel sanayi sermayesinin ise, bu dönemde devlet sanayisi ile rekabet değil, tamamlayıcılık ilişkileri

⁴⁷ *Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişimin 50 Yılı...*, s.152.

⁴⁸ *A.g.e.*, s.s.152-153.

⁴⁹ Mete Tuncay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt yay., Ankara, 1981, s.s.187-188.

⁵⁰ M. Şehmuz Güzel, *Türkiye’de İşçi Hareketleri*, Sosyalist yay., İstanbul, 1993, s.161.

⁵¹ *Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişimin 50 Yılı*, s.153.

⁵² *A.g.e.*, s.153.

⁵³ Güzel, *a.g.e.*, s.161.

içinde olduğu; gelişen devlet kesiminden doğan ek talebin, devlet yatırımlarının giremediği yan ve küçük sanayi kollarında belli bir canlılık yarattığı gözlenmektedir⁵⁴.

Artarak büyüyen sanayi kuruluşları ülkedeki çalışma hayatının gelişmesi ve uzmanlaşmasında başrol oynadı. 1929–1938 yılları arası sanayi işletmesi sayılabilecek kuruluşlarda çalışan ortalama işçi sayısı giderek arttı. Bu da beraberinde ülke ekonomisinde sanayi çalışanlarının önemini artırdı. Sanayi işletme başına düşen işçi sayısı grafiksel olarak gösterdiğimizde bunu daha iyi anlamaktayız;

Yıllar	İşçi Sayısı
1927*	3.9
1932	37.6
1933	46.5
1934	52.8
1935	44.5
1936	51.6
1937	67.2
1938	73.5

Kaynak: Sanayi İstatistikleri, 1932–39 döneminde Sanayi Teşvik Kanunu'ndan yararlanan işletmelerin faaliyetleri, D.İ.E. yay., İstanbul, 1945.

Devletçi modelle sanayileşme sürecine giren ülkede, asıl bu dönemde bir işçi sınıfı oluşmaya başlamıştı. Bunun nedenlerinin başında işyeri başına düşen işçi sayısının büyük oranda artmasıdır. Bilindiği üzere Osmanlı Devletinde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında iş yeri başına düşen ortalama işçi sayısı 10'lu rakamlara ulaşmıyordu. Küçük tezgâhlarda, küçük işletmelerde bir elin parmaklarını geçmeyen bir çalışan kesim Türkiye'nin çalışma yaşamını özetler gibiydi. Bu süreç 30'lu yıllarda ülkenin devletçi sanayileşme sürecine girilmesiyle kökten değişikliğe uğradı.

Çalışma yaşamı büyük kuruluşlarda ve sanayi işletmelerinde sürdürülmekte, devlet eliyle yapılan kuruluşlar ekonominin ve çalışma hayatının bir parçası olmaktadır. İktisadi yapıyı değiştiren olaylara ve açılan sanayi işletmelere baktığımızda⁵⁵;

- 4 Şubat 1933 Eskişehir Şeker Fabrikası'nın temeli atıldı.
- 4 Haziran 1933 Sümerbank kuruldu.

⁵⁴Korkut Boratav, *Türk Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980 "İktisat Tarihi"*, Cem yay., İstanbul, 1997, s.301.

⁵⁵ Mustafa Sönmez, *Türkiye Ekonomisi'nin 80 yılı*, İstanbul Ticaret Odası yay., İstanbul, 2004, s.s.18-20.

- 2 Kasım 1933 Telgraf şirketi devlete devredildi.
- 17 Nisan 1934 Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı yürürlüğe girdi.
- 20 Mayıs 1934 Kayseri Bez Fabrikası'nın temeli atıldı.
- 14 Ağustos 1934 Paşabahçe Şişe Çam Fabrikası'nın temelleri atıldı.
- 15 Ağustos 1934 Zonguldak somikok (antrasit) fabrikasının temeli atıldı. Kömür yıkama fabrikası işletmeye açıldı.
- 14 Haziran 1935 Etibank, Atatürk'ün talimatıyla, 2805 sayılı kanunla kuruldu.
- 22 Haziran 1935 Madenlerin gerekli jeoloji ve madencilik yöntemleri ile sistematik olarak araştırılması ve işletilmesi amacıyla 2804 sayılı yasayla Maden Teknik ve Araştırma Enstitüsü kuruldu.
- 20 Ağustos 1935 Keçiborlu-Kükürt Fabrikası açıldı.
- 23 Ağustos 1935 Nazilli Basma Fabrikası'nın temeli atıldı.
- 25 Ocak 1936 İstanbul'da Vapurculuk Şirketi ile yapılan sözleşme, bütün kabotajın denizyolları idaresine geçmesi sağlandı.
- 9 Nisan 1936 İstanbul Telefon Şirketi devletleştirildi.
- 1 Ağustos 1936 Ankara Türk Sigorta A.Ş. kuruldu.
- 20 Eylül 1936 Malatya İplik ve Bez Fabrikası A.Ş. kuruldu.
- 6 Kasım 1936 Seka'nın çekirdeğini oluşturan İzmir Kâğıt ve Karton Fabrikası hizmete girdi.
- 26 Ağustos 1937 Kozlu Kömür işletmeleri devletleştirildi.
- 24 Ocak 1938 İzmir Telefon İşletmesi devletleştirildi.
- 1 Şubat 1938 Gemlik Suni İpek Fabrikası açıldı.
- 2 Şubat 1938 Bursa Merinos Fabrikası açıldı.
- 17 Mayıs 1938 Divriği demir madenleri üretime başladı.
- 20 Temmuz 1938 Fiskobirlik kuruldu.
- 24 Ağustos 1938 Murgul Bakır İşletmesi Etibank tarafından alındı.

Burada verdiğimiz çalışma alanlardan da anlaşılacağı gibi devlet tam bir işveren oldu. Türkiye bu politika sayesinde sanayileşme sürecinde başarılı oldu ve 1929 yılında cari fiyatlarla milli hâsılatın %9,9'unu oluşturan sanayi kesiminin payı 1939'da % 18,3'e çıktı⁵⁶. Ülke, temel gereksim maddelerini “*un, şeker, dokuma*” tamamen yerli

---

⁵⁶ Boratav, *a.g.e.*, s.279.

fabrikalarında üretmeye başladı⁵⁷. Bu durum bağımsızlığını yeni kazanmış ve sanayisi daha önce oluşmamış bir ülke için çok önemliydi. “dünya buhranı koşullarında gelişme ve sanayileşme” Korkut Boratav’ın bu sözü, bu dönemin ekonomik başarısını açıkça ortaya koymaktadır. Türkiye Devletçi bir iktisadi politikayla hem gerçek anlamda sanayileşmeyi gerçekleştirmiş hem de dünya ekonomik buhranından en az oranda etkilenmeyi başarmıştır. Osmanlı borçlarının ödenmesi ve hızlı nüfus artışına rağmen Türkiye, sanayileşme alanında bir devrim yaratmıştır.

Bu dönemde devlet eliyle açılan fabrika ve kuruluşlar ülkenin milli serveti, burada çalışanlar ise vatan için çalışan bireyler olarak görülmekteydi. Bu kuruluşların iktisadi karlarının dışında, ülke çıkarlarına hizmetleri ön plandaydı.

İktisadi bakımdan tamamen devletçi yapıya bürünen ülkede, çalışanların durumu genel olarak olumlu olduğu görülmekteydi. Sanayileşen ülkede çalışan nüfusun standardı giderek iyiye doğru gittiği söylenebilir. Ülke nüfusunun 1932–1938 yılları arası ortalama % 12 artmasına karşılık, sanayileşme sayesinde çalışan sayısını ortalama artışının % 13 olduğunu görmekteyiz⁵⁸.

İktisadi alanda bütün bu olumlu gelişmeler, çalışan sayısının pozitif yönde artması ve uzmanlaşması çalışma hayatının hukuksal boyutunun önemini artırdı. Osmanlı Devleti döneminde ve Türkiye Devleti’nin kuruluş yıllarında tarım dışı çalışma alanları yok denecek kadar az olması, çalışma hayatının hukuksal boyutu üzerinde fazla durulmamasına neden olmuştu. Devlet, çalışma hayatı gelişmeye başlayınca en büyük işveren olmasından dolayı çalışma hayatının hukuksal boyutuna ayrı bir önem verdi. Bu dönemde çağdaş ülkelerdeki çalışma hayatını düzenleyen kanunların benzerlerini TBMM’de yasalaştığını görmekteyiz.

1929–1938 yılları arası sanayinin hızla büyümesi ülkede işçi sınıfının artışı ve çalışanların uzmanlaşmasına neden oldu. Çalışanlar çalıştıkları işi meslek olarak görmeye, çalıştıkları iş yerlerini kendileriyle özleştirmeye başladılar. Çalışma hayatı artık işyeri işçi ve işveren çevresinde gelişmeye başladı. İşveren olan devletin hedefi, verimliliği artırmak, üretim kalitesini yükseltmek ve sanayileşme sürecine giren ülkeyi kalkındırmak olmuştu. Bu doğrultuda devlet, çalışma hayatını düzenleyecek düzenlemeleri çıkardı. Bu düzenlemeler genelde çalışanların sağlık koşulları, iş yerinin durumu, üretim kalitesi gibi konularda oluyordu. İşveren olarak devlet çalışma hayatı ile ilgili hukuksal düzenlemeleri yaparken amacı; işin aksamaması, verimin düşmemesi gibi tamamen işe yönelik olmuştu. Çalışanın siyasal hakkı 30’lu yılların başında bir kenara bırakıldı. Bu uygulamanın en büyük örneğini 1936 yılında kanunlaşan ve Türkiye’nin ilk iş kanunu olan 3008 sayılı iş kanununda görmekteyiz. İş Kanununun 72. Maddesi ; “*Grev ve Lokavt*” kesin bir dille yasaklamıştır⁵⁹.

Günümüz koşullarında bakıldığında bu uygulama, sosyal devlet ilkesine uymayan tamamen maddeye yönelik bir uygulama olarak algılanır. Ne var ki 30’lu yılların Türkiye koşullarında, amacı kalkınmayı hedefleyen bir ülke için bu tür kanunsal

⁵⁷ *A.g.e.*, s.299.

⁵⁸ *A.g.e.*, s.302.

⁵⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, I, İ.74 (5-6-1936), s.49.

düzenlemeler gerekmektedir. Bu dönem sanayinin bu kadar başarılı olmasının başlıca nedeni; bazı kesimlerin siyasal ve ekonomik haklarından feragat etmeleridir. Bu kesimlerin başında da çalışan, üreten gruplar gelmektedir.

Çalışma hayatını düzenleyen olumlu sayılan kanunlarında 1930–1938 yılları arası mecliste kabul edildiğini görmekteyiz⁶⁰. Kanunlarla çalışan kesimin siyasal haklarını sınırlarken, sağlık, çalışma koşulları gibi konularda büyük gelişmeler sağlanmaktaydı. Çalışma hayatını etkileyen kanunların çoğu çalışanların sağlığı ve çalışma koşullarını düzenlemeye yönelikti. Yasada kadın ve çocuk işçilerin sağlık koşullarına ayrı bir önem verildiği göze çarpmaktadır.

Çalışanların sağlığını korumaya yönelik örnek gösterilecek ilk kanun “*Umumu Hıfzısıhha Kanunu*” dur⁶¹. Kanun halkın sağlığını korumayı amaçlasa da, maddelerin önemli bir bölümünde çalışanların sağlığını korumaya yönelik maddeler bulunmaktadır. Kadın ve çocuk çalışanların çalışma ortamları sağlık koşulları bu kanunla düzenlenmiştir. Türkiye’de bu dönemde hiç de hafife alınmayacak sayıda kadın ve çocuk işçi bulunması, bu kanunun çalışma hayatına katkısını artırmaktadır. Bu nedenden dolayı devlet yeni bir iş kanunu çıkarmadan önce kadın ve çocuk çalışanların sağlığı ve çalışma ortamı “*Umumu Hıfzısıhha Kanunu*” ile garanti altına alınmıştır.

Bu dönem çalışma hayatını etkileyen önemli kanunlardan biri de “*Türkiye’de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler*” kanunudur⁶². 11.06.1932 tarihinde kabul edilen 16.06.1932 tarihli Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren 2007 Sayılı “*Türkiye’de Türk Vatandaşlarına tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkındaki Kanun*” da yabancılara yasaklanmış işler belirtilmiştir. Bu kanunun çıkmasındaki asıl neden Osmanlı İmparatorluğundan kalma bir sorun olan, yabancı kökenli çalışan ve işverenlerin çalışma hayatının büyük bir bölümünü oluşturmasıdır. Yabancı çalışanlar, Türk çalışanlara göre daha fazla maaş alması ve yabancı sermayenin Türk çalışanları ikinci sınıf statüde görmesi çalışma hayatında eşitlik ilkesine aykırıydı⁶³. Kanun ayrıca yurt dışından getirilen iş gücünün de önüne geçmekte, yerli işçinin çalışmaya hayatına girmesinin önündeki engelleri kaldırmıştır.

Türkiye’de çalışma hayatını düzenleyen kanunlar yalnızca, TBMM’nin çıkardığı kanunlarla sınırlı değildi. 1919’da kurulan merkezi İsviçre’de bulunan bir kuruluş olan ILO “*intelligence liaison officer*”, başlıca görevi tek tek ülkelerdeki çalışma yasalarında ve bu alana ilişkin uygulamalarda standartları geliştirmek ve ileriye götürmektir. Milletler Cemiyetini, bir organı olan ILO’nun amacı, I.Dünya Savaşı’ndan sonra giderek büyüyen sorunlara yönelik sosyal reform niteliğinde çözümler bulmak ve reformların uluslararası düzeyde uygulanmasını sağlamaktır⁶⁴. Türkiye’nin bu teşkilata girişi Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşti Aras, 20 Nisan 1932 Cenevre Silahsızlanma Konferansında, Milletler Cemiyeti’ne katılmamızı istemiş ve bu istek, Milletler Cemiyeti Konseyi’nin 6

⁶⁰ Bu kanunlar “Umumu Hıfzısıhha Kanunu, Türkiye’de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun, Uluslar Arası Çalışma Örgütüne Üyelik, Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Kanunu, 3008 Sayılı İş Kanunu”.

⁶¹ Kanunun Kabul Tarihi: 24.4.1930, *Resmî Gazete*:6 Mayıs 1930.

⁶² Kanunun Kabul Tarihi: 11.6.1932, *Resmî Gazete*:16 Haziran 1932.

⁶³ Ahmet Makal, *Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri*, s.345.

⁶⁴ Gülmez, a.g.e., s.277.

Haziran 1932 tarihli toplantısında, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne davet edilmesiyle gerçekleşmişti⁶⁵.

Türkiye ILO girişi ile, işçi-işveren ilişkilerine uluslararası bir boyut getirdi., bu üyeliğin yarattığı manevi baskının, iş yasası çıkarılmasıyla ilgili çalışmalarını etkiledi⁶⁶. Bu durum 1936'da çıkacak olan iş kanununun maddelerine de yansdı. Türkiye ILO'dan doğan yükümlülüklerini Kanun maddesi olarak 3008 Sayılı İş kanununa koymuştur.

Türkiye'nin ilk İş Kanunu meclisten yasalaşmadan önceki çalışma hayatını etkileyen son kanun ise "*Ulusal Bayramlar ve Genel Tatiller Kanunu*"dur⁶⁷. Bu kanuna göre hafta tatili 35 saat olarak kabul edilmekte, cumartesi saat 13'den sonra uygulanması karara bağlanılmıştır. Bu kanunla ulusal bayramlar;

- 29 Ekim, 1 gün tatil,
- 30 Ağustos, 1 gün tatil,
- 1 Ocak, 1 gün tatil,
- 23 Nisan, 1 gün tatil,
- Ramazan Bayramı, 3 Gün tatil,
- Kurban Bayramı, 4 Gün tatil Olarak belirlenmiştir⁶⁸.

Bu kanun çalışan kesimin tatil günlerini bir standarda bağlaması bakımından önemlidir. Bu kanunla, resmi tatil günü cumadan Pazar gününe alındı.

30'lu yılların ortalarında Türkiye'nin genel durumuna bakıldığında, kurumları ve devlet yapısıyla çağdaş bir ülke görünümündeydi. Türkiye, her anlamda çağdaş ülkelerle yarışabilecek düzeyde, genç bir ülke olmuştu. Ülkenin yapısını oluşturan kesimler kanunlarla güvence altına alınmaktaydı. Kanunlarla güvence altına alınan kesimlerden biri de çalışan, üreten kesimdir. Çalışan kesimin işveren ile ilişkisini düzenleyen ve güvence altına alan en önemli yaptırım ise iş kanunudur. İş kanunu Türkiye'de karşımıza 1936 tarihli 3008 Sayılı İş Kanunu olarak karşımıza çıkmaktadır. 1929–1938 dönemde çalışma hayatını etkileyen son ve en önemli kanun olan 3008 Sayılı İş Kanunudur. Bu kanun Türkiye'nin ilk iş kanunu olup ülkede çalışma hayatında çağdaş bir dönemi açmıştır.

3008 Sayılı İş Kanununun yürürlüğe girmesine kadar, işçi ve işveren ilişkisi tamamen sözleşme serbestliği prensibine dayalıydı⁶⁹. Kanundan sonra artık işçi ve işveren ilişkilerini, gelişmiş ülkelerde olduğu gibi bir yasa düzenliyordu. İş kanunun önemini Kemal Oğuzman şu sözlerle dile getirmiştir; "*Bu kanun, işçilerin ücret ve çalışma süresi bakımından durumların iyileştirmiş, işyerinde gerekli emniyet ve sağlık tedbirlerinin alınması*

⁶⁵ Mehmet Gönlübol, Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919–1938)*, A.A.M. yay. Ankara, 1990, s.94.

⁶⁶ Gülmez, *a.g.e.*, s.277.

⁶⁷ Kanunun Kabul Tarihi: 27 Mayıs 1935, *Resmî Gazete*. 1 Haziran 1935.

⁶⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, III, 13 Mayıs 1935, s.1.

⁶⁹ Kemal Oğuzman, *931 Sayılı Yeni İş Kanununun Özellikleri*, XXXIII, Sulhi Garan yay, İstanbul, 1968, s.1.

nişanlamış, çocuk ve kadın işçileri koruyucu hükümler getirmiş, işçilerin işyerinden keyfi olarak çıkarılmasını önleyici kaideler koymuş ve sosyal sigortalar konulmasını emretmiştir⁷⁰. Bu kadar olumlu yanlarına karşılık iş kanunu ile grev ve lokavt yasaklanmıştır. Kanunla, çalışma hayatı ile ilgili uyuşmazlıkları grev ve lokavta gidilmeden, devlet organları tarafından çözümlenme kararı alındı. Kanundaki bu düşünce devletin 30'lu yıllardaki devletçi kalkınma politikası ile paralellik göstermektedir. 3008 sayılı iş kanunu 1923–1938 döneminin toparlayıcı ve tamamlayıcı kanunu oldu.

30'lu yıllarda iktisadi alanların gelişmesi ve çalışma hayatının kanunlarla düzenlenmesinin dışında önemli bir nokta da siyasal hareketler ve yapılaşmadır. Bu dönem hem iktisadi yapının gelişmesi hem de çalışma hayatı ile ilgili kanunların oluşması bakımından son derece hareketli bir dönem olmasına karşılık sendikalaşma, işçi eylemleri gibi konularda oldukça sönük bir dönemdir. Devletçilik ekonomik politikasını izleyerek plan fikirlerinin benimsenmesi ve siyasi planda hükümetin otoriter tavrı çalışanları etkilemiştir⁷¹. Çalışanlara, 1924 Anayasasında cemiyetler kurma hakkı tanınsa da 1924–1936 arası çıkan kanunlarda işçi sendikalaşması ve hareketleri zorlaştırılmış 3008 Sayılı İş kanunu ile yasaklanmıştır. 1933'de Ceza Kanunu'nda yapılan değişiklikle ise grevlere şiddetli cezalar getiriliyordu⁷².

Devlet 1930'lu yıllarda çalışanları örgütlemek amacı ile girişimde bulunmuş, her iş kolundaki çalışanlar tek bir dernek veya birliklerde toplanmaya başlanmıştır⁷³. Devletin bu dönem işçi örgütlemesini M. Şehmus Güzel şu sözlerle anlatmaktadır; "İşçilerin bu örgütlere üyeliğe zorlamak amacıyla "İşçi Karnesi" adıyla bir uygulama getirilmiştir. Bu uygulamaya göre, bir işçinin işini koruyabilmesi veya yeni bir işe girebilmesi için, 1 Mart 1935'e dek meslek veya iş kolundaki kurulu derneğe başvurup işçi karnesi alması gerekiyordu. İşçilerin bir anlamda zorla üye yapıldığı bu örgütlere belli bir aidat ödemeleri de zorunluydu. Bu aidatlar işverence işçinin ücretlerinden otomatik olarak kesilip örgüte ödenecekti"⁷⁴. M. Şehmus Güzel bu örgütlenme ve yapısına bu kadar olumsuz baksa da günümüz çalışma yaşamının bütün örgütlerinde bu tür uygulamalar görmektedir. Türkiye'de şu an bulunan işçi, memur ve esnaf örgütlenmelerin tamamında bu tür uygulamalar görülmektedir. Görüldüğü gibi günümüzün sendikacılık ve örgütlenmenin temelleri, yine bu dönemde devlet eliyle atılmıştır.

1929-1938 arası işçi hareketlerine gelindiğinde ise; tamamen bölgesel ve birkaç eylemden fazlası görülmemektedir. Bu eylemler; ağustos 1931'de Galata tütün işçileri, aralık ayında ise Defterdar tekstil işçileri grevidir⁷⁵. 1932 İstanbul vapur işçileri, İzmir tütün ve incir işçileri ufak tefek grevlere gitmişlerdir⁷⁶. Ayrıca 1936 İstanbul Balgat işçileri maaşlarını alamadıkları için bir süre eylem yapmışlar, aynı tarihte Samsun tütün

⁷⁰ A.g.e., s.2.

⁷¹ Güzel, a.g.e., s.161.

⁷² Erdal Yavuz, *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950* (Der: Donald Quataert, Erik Jan Zürcher), İletişim yay., İstanbul, 1998, s.172.

⁷³ Güzel, a.g.e., s.162.

⁷⁴ A.g.e., s.162.

⁷⁵ Yavuz, a.g.m., s.173.

⁷⁶ A.g.m., s.172.

işçilerinin maaşlarındaki kesintiyi protesto etmişlerdir⁷⁷. Bu dönemde işçi hareketlerini önleyecek kanunların fazlalığı ülkedeki grevlerin oluşmasını engelledi.

Çalışan örgütlenmesi, grevler, iş kanunları ve iktisadi yapı bakımından bu dönemi sonuçlarsak; döneme damgasını vuran tek düşünce devletçi politika düşüncesidir. Devletçi politika bu dört unsuru maksimum şekilde etkilemiş ve yönlendirmiştir. Devletçi politika sayesinde, Türkiye gerçek anlamda sanayileşme sürecine girmiş iş kanunlarını tamamlamıştır. Artan nüfus artışına rağmen uygulanan iyi iktisadi politika sayesinde, işsizlik artmayarak azalma sürecine girdi. Ülke iktisadını etkileyen dış etkenlerden olan "Osmanlıdan kalan borçlar ve Dünya ekonomik buhranı" devletçi politika sayesinde en az şekilde etkilenilerek atlatıldı.

Bu dönem artlarından biri de; çalışma hayatı giderek güçlenmiş olmasıyla gerçek anlamda işçi sınıfı oluşmasıdır. Bu iki yapı, iktisadi yapının ve politikaların iyi işlenmesini sağlayan en önemli unsurlardandır. Bu dönemin sonunda ülke çalışma hayatı profesyonel bir yapı kazandı.

Sonuç

Türkiye’de çağdaş toplumlarda olduğu gibi bir çalışma hayatı, Cumhuriyet’in ilanından sonra olmuştur. Cumhuriyet rejim olarak, çalışma hayatının gelişmesi ve çağdaş bir yapıya kavuşturmasında temel yapı taşıdır. Cumhuriyet ile gelen devrimler, sosyal hayatın bir parçası olan çalışma hayatını olumlu yönden etkiledi ve ülkede çalışanları kölelikten çıkarıp toplumun saygın bireyleri haline getirdi. Çalışmak, emeği ile geçinmek artık hor görülmeyecek, aşağılanmayacak hatta "amele" denilmeyecekti.

Çalışma hayatının gelişmesi ve çalışanlar lehine düzenlenmesinde önemli bir paya sahip olan Cumhuriyet’in çalışma hayatına en önemli etkisi ise, çalışma hayatına hukuksal boyut kazandırmasıdır. Bu doğrultuda Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren çalışma hayatını düzenleyen hep ulusal hem de uluslararası kanunlar çıkarılmıştır. Çalışma hayatının hukuksal boyutuna o kadar önem veriliyordu ki, daha milli mücadele döneminde bile çalışma hayatını etkileyecek kanunlar çıkarılmıştır⁷⁸. Bu gerçekler doğrultusunda Cumhuriyeti kuran kadronun çalışma hayatına verdiği önemi görmememiz imkânsızdır.

---

⁷⁷ A.g.m., s.172.

⁷⁸ Bu kanunlar 8 Mayıs 1337 (1921) tarihli ve 114 sayılı "Zonguldak ve Ereğli Havza-i Fahmiyesinde Mevcut Kömür Tozlarının Amele Menafii Umumiyesine Olarak Furuhtuna Dair Kanun" ile 10 Eylül 1337 (1921) tarih ve 151 sayılı "Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Mütteallik Kanun" ve 151 sayılı "Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Mütteallik Kanun"dur. Bu iki kanun ülkedeki çalışma hayatının hukuksal bir boyut kazanmasında, ilk olmuştur.

KAYNAKÇA

I. Resmi Yayınlar

Resmî Gazete.

II. Kitaplar

- BAŞOL, Koray, *Türkiye Ekonomisi*, İzmir, 1994.
- BORATAV, Korkut, *Türk Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980 "İktisat Tarihi"*, Cem yay., İstanbul, 1997.
- Büyük Larousse, VI, Milliyet yay., İstanbul, 1992.
- ERSOY, Arif, *İktisadi Teoriler ve Düşüncelerin Gelişme Tarihi*, Abam yay., İzmir, 1990.
- GÖNLÜBOL, Mehmet Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, A.A.M. yay. Ankara, 1990.
- GÜLMEZ, Mesut, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*, DİE yay., Ankara, 1991.
- GÜZEL, M. Şehmuz, *Türkiye'de İşçi Hareketleri*, Sosyalist yay., İstanbul, 1993.
- HATİPOĞULLARI, Beşir, *Çağdaş İktisadi Sistemler*, A.Ü.S.B.F. yay., Ankara, 1975.
- KENNEDY, Paul, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve çöküşleri*, 5. baskı, T.İ.B yay., Ankara, 1979.
- KİLİ, Suna, A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, T.İ.B. yay., İstanbul, 2000.
- MAKAL, Ahmet, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, İmge yay., Ankara, 1999.
- OĞUZMAN, Kemal, *931 Sayılı Yeni İş Kanununun Özellikleri*, XXXIII, Sulhi Garan yay., İstanbul, 1968.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi*, Ankara, 1972.
- QUATAERT, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim yay. İstanbul, 1999.
- SÖNMEZ, Mustafa, *Türkiye Ekonomisi'nin 80 yılı*, İstanbul Ticaret Odası yay., İstanbul, 2004.
- TALAS, Cahit, *Türkiye'nin Açıklamaları Sosyal Politika Tarihi*, Bilgi yay., İstanbul, t.y.
- TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, *Tanzimat I "Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaset"*, Maarif Matbaası yay., İstanbul, 1940.
- TEZEL, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Yurt yay., Ankara, 2002.
- TOPRAK, Zafer, *Türk Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908 "İktisat Tarihi"*, Cem yay., İstanbul, 1997.

TUNCAY, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin kurulması (1923-1931)*, Yurt yay., Ankara, 1981.

Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı; Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü yay., Ankara, 1973.

YAŞA, Memduh, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, Akbank yay., İstanbul, 1980.